

Els Verhaak

Filosofen naar Spaanse voorbeelden door Bernard Vaillant

Een oeuvre wordt uitgebreid

De collectie van het Rijksprentenkabinet werd enige jaren geleden verrijkt met zes prachtig bewaard gebleven zwartekunstprenten, die *en bloc* werden aangeboden.¹ Alle bladen, 372 × 252 mm, tonen een staande mansfiguur ten halven lijve, die de beschouwer doordringend aankijkt (afb. 1–4; 5 en 10). De afdrukken zijn vóór de letter, d.w.z. zonder naam van graveur, ontwerper of uitgever. Het zijn dus waarschijnlijk proefdrukken. Ook titels ontbreken.

Met deze aankoop werd een reeds aanwezig aantal zwartekunstportretten uit oud bezit² – tot op dat moment beschouwd als anoniem Duits – uitgebreid tot een intrigerende rij mansfiguren, die bekend staat als de *filosofenportretten* van Jusepe de Ribera, genaamd *il Spagnoletto*, en van diens volgeling Luca Giordano. Beide schilders hebben in de eerste helft van de 17de eeuw *wijze mannen* uit de oudheid geschilderd. Later zijn deze in prent gebracht in de zwartekunsttechniek, maar tot op heden was over die prenten weinig bekend. Wie was de graveur die zo geboeid was geraakt door het onderwerp dat hij zich aan een zo omvangrijke reeks heeft gewaagd? Was de reeks nog groter en bestond er wellicht een exemplaar met signatuur?

De bladen blijken vrij zeldzaam te zijn. In de grote prentenkabinetten treft men ze niet aan en in kunsthistorische vakkringen genieten ze

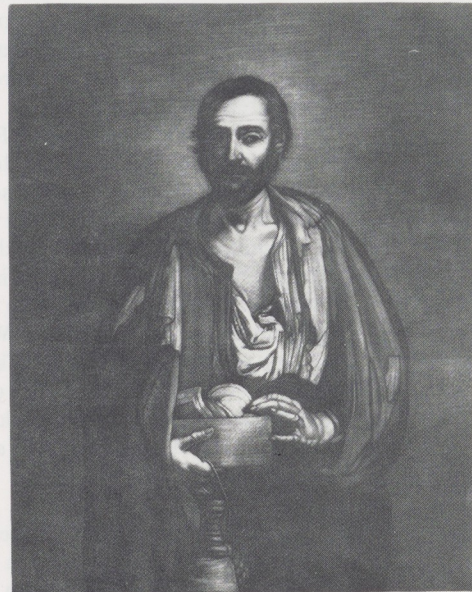
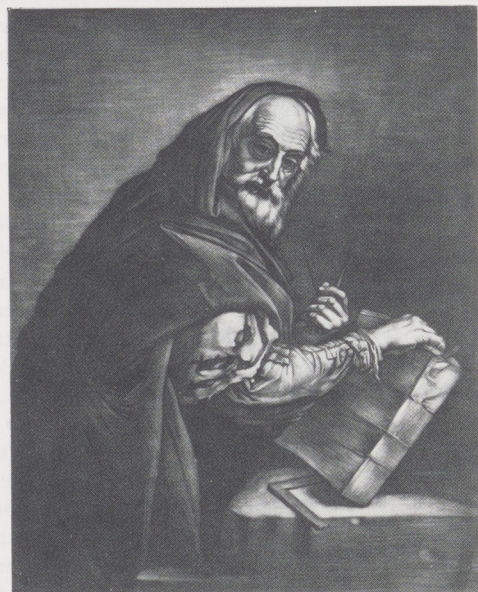
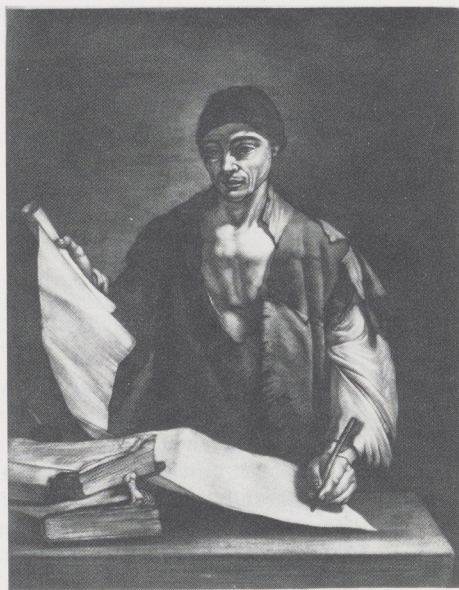
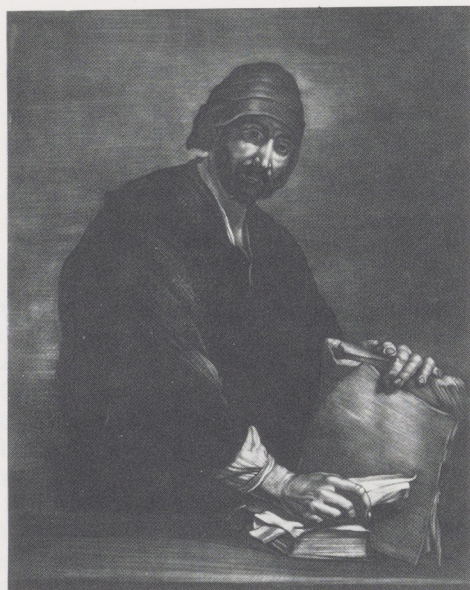
nauwelijks bekendheid. Daar waar al een enkel exemplaar bewaard wordt, staat dat te boek als anoniem en denkt men aan een Duitse maker, zoals in het Yale Center for British Art in New Haven (Mass.), dat een afdruk van de *Man met spiegel* (afb. 8) bezit.³ Een andere prent uit de reeks wordt in een tentoonstellingscatalogus uit 1981 beschreven als anoniem Duits en *Inkunabel der Schabkunst und bis heute einzig nachweisbares Exemplar ein Rarissimum ersten Ranges*⁴ (afb. 4). De exemplaren die het Rijksprentenkabinet al langer bezat zijn, op één na, afkomstig uit de oudste kern van de verzameling, de prentcollectie van P. C. Baron Van Leyden. Onderzoek in de inventarissen van deze 18de-eeuwse kunstverzamelaar leverde – in portef. 76, 1 – de volgende vermelding op: *Vier Stuks met groote Mans tot aan de knien, een met een Pourtrait in de hand in een Lyst; een met een Rol; een met een Boek, een met een Passer en Winkelhaak*. De vier filosofen staan bij Van Leyden echter niet gerangschikt onder anoniem Duits, maar onder de naam van de 17de-eeuwse schilder en graficus Wallerand Vaillant. Nog een andere naam is genoemd, nu niet in een inventaris, maar op de prenten zelf. Het Herzog Anton Ulrich-Museum in Brunswijk bezit – als enige grote verzameling – vijf bladen uit de reeks *filosofenportretten*, eveneens uit oud bezit. Ook deze afdrukken zijn vóór de letter, maar zij vertonen alle in de onderrand een signatuur in 17de-eeuws

Afb. 1 (linksboven). Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera. Filosoof met boek en schrijfirol. Zwartekunstprent in proefdruk 372 × 252 mm. Inv.nr. 1982:51. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 2 (rechtsboven). Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera. De filosoof Aristoteles. Zwartekunstprent in proefdruk, 372 × 252 mm. Inv.nr. 1982:54. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 3 (linksonder). Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera. Filosoof met passer en boek. Zwartekunstprent in proefdruk, 372 × 252 mm. Inv.nr. 1982:52. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 4 (rechtsonder). Bernard Vaillant. Naar Luca Giordano. Bedelaarsfilosoof met houten nap en wijnsfles. Zwartekunstprent in proefdruk, 372 × 252 mm. Inv.nr. 1982:55. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

handschrift. Links leest men *Spanniolet pinxit* en rechts *Bernard Vaillant fecit 1672*. Tweemaal zijn de gebroeders Vaillant, Wallerand en Bernard, dus met deze serie in verband gebracht.

Beiden zijn afkomstig uit Lille in Noord-Frankrijk, destijds behorende tot de Zuidelijke Nederlanden.⁵ Wallerand wordt er, als oudste, in 1623 geboren en Bernard, uit het tweede huwelijk van zijn vader, in 1632. Ze komen uit een kunstzinnige familie. Maar liefst vijf broers uit het gezin Vaillant zouden zich aan de schilder- en/of graveerkunst gaan wijden. In 1642 verhuisde het gezin om godsdienstige redenen naar Amsterdam, waar het werd ingeschreven in het register van de Waalse Kerk. Wallerand kreeg vooral bekendheid als graveur en wordt beschouwd als de eerste professionele beoefenaar van de zwartekunsttechniek, een in 1642 uitgevonden nieuw grafisch procédé. Zijn bladen in deze nieuwe techniek waren al tijdens zijn leven zeer gewild bij de verzamelaars.

Het omvangrijk grafisch oeuvre van Wallerand Vaillant heeft in de kunsthistorische literatuur al vroeg een plaats gekregen. In 1865 gaf J. E. Wessely diens oeuvre-catalogus uit, waarin, naast enkele gravures, 261 zwartekunstprenten zijn opgenomen.⁶ De *filosofenportretten* zijn daar echter niet in te vinden. Hieruit moeten we concluderen dat de bladen uit de collectie Van Leyden, toen Wessely het prentenkabinet te Amsterdam bezocht, vermoedelijk al waren verlegd naar de Duitse school. Hij heeft ze hier dus niet gezien.⁷ Ook in de overzichten van het grafisch oeuvre van Bernard Vaillant worden de filosofen niet vermeld. Zijn werk wordt bij Wurzbach en Thieme Becker beschreven, waar resp. 13 en 5 prenten worden genoemd.⁸ De omvang van zijn oeuvre is dus zeer bescheiden. Dit geldt echter alleen voor de grafiek. Als graveur genoot hij weinig bekendheid, als tekenaar daarentegen werd hij zeer gewaardeerd, vooral vanwege zijn portretten in de pasteltechniek. Houbraken roemt hem in *de Schouburgh der konst-Schilders en Schilderessen*, om *zyn konstig en krachtig Craijoneren*.⁹ Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat Van Leyden zijn *vier grote Mansportretten* aan de bekendere

Wallerand toeschreef, van wie hij ca. dertig zwartekunstprenten bezat.¹⁰ Toch had hij het bij het verkeerde eind. Vergelijking van de handgeschreven signatuur op de bladen in Brunswijk met de handtekening van Bernard op tekeningen en bewaard gebleven notariële akten, maakt de authenticiteit ervan aannemelijk¹¹ (afb. 5–6). Hiermee hebben de zo lang amateur-kunstbeoefenaar zwartekunstprenten een auteursnaam gekregen, en wel die van de Nederlandse kunstenaar Bernard Vaillant.

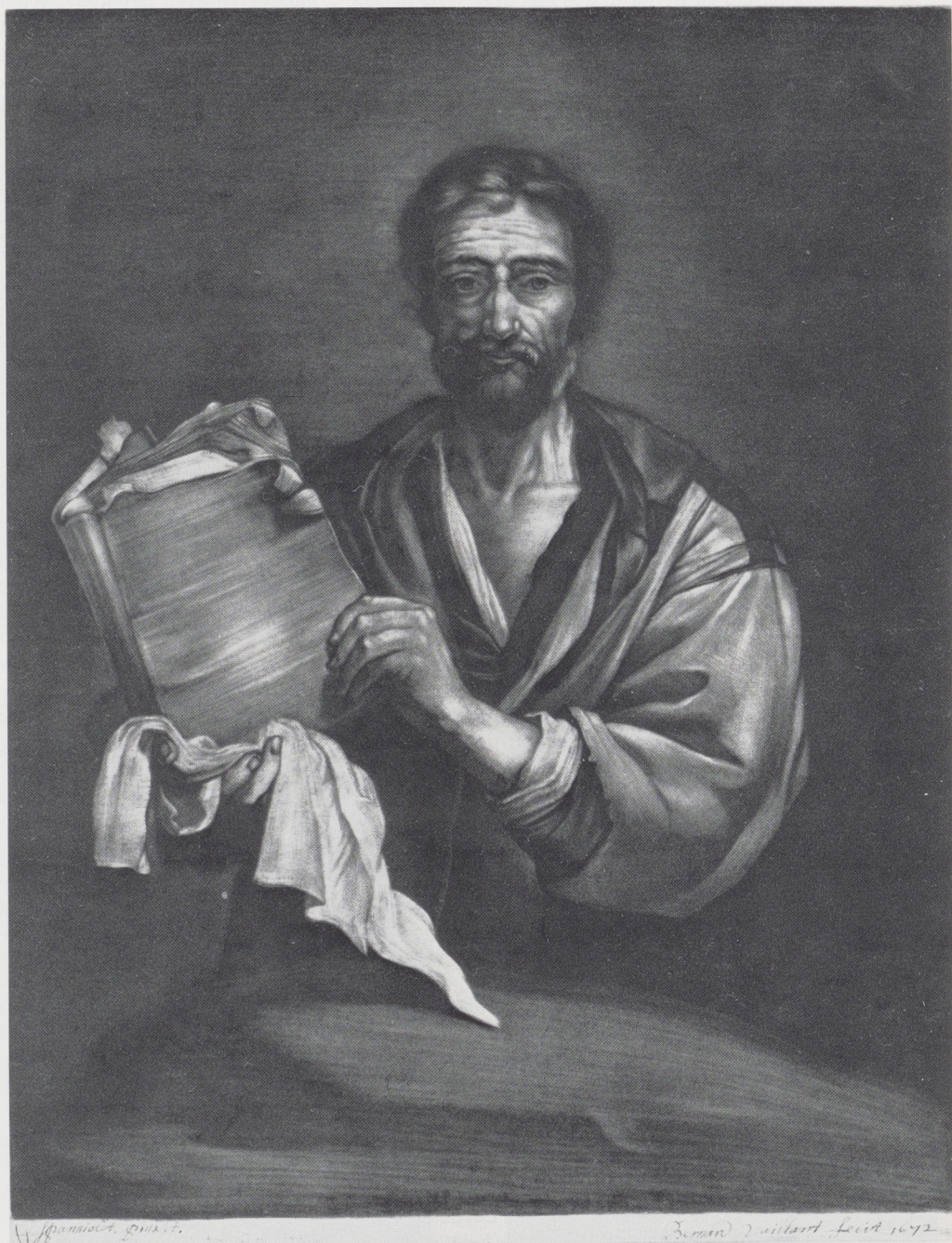
Datgene wat Bernard van de grafische kunst wist, heeft hij waarschijnlijk van zijn broer geleerd. Met de graveer- en etstechniek heeft hij zich nooit beziggehouden, wèl met een grafische techniek die toen nog in de kinderschoenen stond: de zwartekunst of mezzotint.¹²

In 1658 – Bernard is dan 26 jaar oud – bevinden de beide broers zich in Frankfurt ter gelegenheid van de kroning van keizer Leopold I. Hier maken ze kennis met de nieuwe techniek via Prins Rupert van de Palts, die het nieuwe procédé had geleerd van de uitvinder zelf, Ludwig von Siegen. Deze amateur-kunstbeoefenaar had in 1642 een toonsysteem ontwikkeld door met een roulette, een getand wiel, de plaat plaatselijk meer of minder te ruwen. Daar waar de plaat weinig bewerkt was, werd de afdruk lichter, op de plaatsen waar hij meer bewerkt was, werd de afdruk donkerder.

In de graveerkunst van het midden van de 17de eeuw maakte men veel werk van bijna fotografische toonovergangen en juist voor dit aspect was de techniek van Von Siegen een eerste aanzet: lijnen worden geheel vervangen door tonen. De afdruk lijkt in niets meer op een gravure, overdekt als hij is met een fijn netwerk van stipjes en vlekjes. Toch is het nog geen echte zwartekunstprent, omdat daarbij de hele plaat wordt geruwd en daarna de lichte partijen gepolijst worden, waarbij alle gewenste gradaties in grijs in vloeiende overgangen kunnen worden bereikt. Hier werkt de graveur van donker naar licht en kan men pas spreken van de zwartekunsttechniek. Voor deze ontwikkeling is de samenwerking tussen Prins Rupert en Wallerand Vaillant verantwoordelijk. Bij zijn

Afb. 5. Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera.
Filosoof met boek. Zwartekunstprent in proefdruk,
372 × 252 mm. Exemplaar met signatuur uit het Herzog
Anton Ulrich-Museum, Brunswijk (het exemplaar aanw.
in het RPK heeft inv.nr. 1982:53).

Afb. 6 (rechtsonder). Handtekening van Bernard
Vaillant, uit Protocol O.N.A. nr. 257. Gemeentelijke
Archiefdienst Rotterdam.

1788 J. Vaillant, pin. t.

Bernard Vaillant fecit 1672

experimenten zal Prins Rupert – evenals Von Siegen een dilettant – zeker op technische moeilijkheden zijn gestuit wellicht daarom verzocht hij Wallerand, die graveur van professie was, hem hierbij te assisteren. Samen brachten ze enige technische verbeteringen aan. Om een regelmatige bewerking van de plaat, en dus een egale toon, te verkrijgen experimenteerden ze met verschillende instrumenten en werd uiteindelijk de roulette, waarvan de puntjes makkelijk afbreken, vervangen door het *wiegijzer*. Met dit instrument werd nu de hele plaat bewerkt. Vanuit de geruwde plaat werden vervolgens, weer terugwerkend, de meer of minder gladde stukken erin gepolijst. Subtiele licht-donker effecten waren hiervan het resultaat.

Toch duurde het nog tot 1675 voordat de zwartekunsttechniek de kenmerken kreeg waaraan ze haar naam te danken heeft. De graveur Blooteling, een leerling van Wallerand, bewerkte de plaat toen zo diep en regelmatig dat zijn afdrukken de diepe zwarten en fluwelige en genuanceerde tonen verkregen die alleen deze techniek kan produceren. Daarvóór was de stijl van de eerste zwartekunstgraveurs vaak nog zeer wisselend, waarschijnlijk als gevolg van het experimenteren met verschillende gereedschappen. Zowel bij het vroege werk van Wallerand als bij het oeuvre van Bernard is dit te zien. Als de beide broers zich in 1665 in Amsterdam gevestigd hebben, gaat Wallerand zich geheel aan de nieuwe techniek wijden en bereikt hij daarin na verloop van tijd een grote mate van perfectie. Ook Bernard begeeft zich, hierin ongetwijfeld

an velle Hof
 der Strath als ges
 Bernard Vaillant
 W. D. 1665
 1665

Afb. 7. Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera. De filosoof Heraclitus. Zwartekunstprent in proefdruk, 372 × 252 mm. Inv.nr. OB 9702. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

onderwezen door zijn oudere broer, op het terrein van het grafisch experiment. Een experiment moet het voor hem – zonder gedegen grafische vooropleiding – zeker geweest zijn. Wanneer hij er precies mee start weten we niet, maar begin jaren zeventig is hij er mee bezig. Zijn vroegst gedateerde prent die we kennen is van 1671; een jaar later produceert hij zijn filosofen-reeks. Hierin is een duidelijke technische ontwikkeling te volgen. Waarschijnlijk is het blad met de afbeelding van Socrates (afb. 8) het eerste uit de reeks. Dit is niet voor niets beschouwd als een zwartekunstprent uit het vroegste stadium.¹³ Alle kenmerken hiervan zijn in deze afdruk aanwezig. Bernard heeft zichtbaar moeite gehad met het probleem waar alle zwartekunstgraveurs van het eerste uur mee te kampen hadden: de ondergrond. De dunne korrelige textuur van de prent laat zien dat hij de plaat te oppervlakkig heeft geruwd. De streperige achtergrond doet vermoeden dat hij dit met de roulette heeft gedaan. Zeker heeft hij het – toen toch al ouderwetse instrument – gebruikt bij de latere bewerking van die partijen die hij donkerder wilde hebben. Opmerkelijk is dat

Afb. 8. Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera. De filosoof Socrates. Zwartekunstprent in proefdruk, 372 × 252 mm. Inv.nr. OB 9701. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

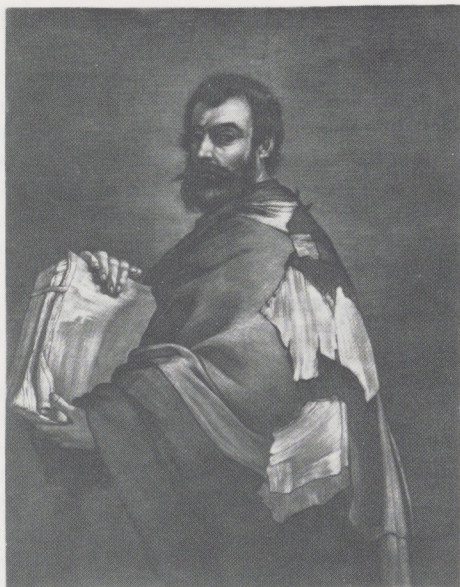
hij het wiegijzer – dat hij natuurlijk gekend moet hebben – hier in het geheel niet gebruikt. Later wel. Dan bereikt hij ook een fluweelachtige toon en meer genuanceerde overgangen daarin. Het blad met de filosoof Zeno (afb. 10) bijvoorbeeld vertoont een dramatische donkere achtergrond, die hier zeker met het wiegijzer gecreëerd is. Ook is de techniek van Bernard hier zo verbeterd dat hij nu geslaagd is in de licht-donker effecten van de halftoon-techniek, waarvoor de monumentale sombere gestalten van Ribera zich uitstekend leenden. Gezien het formaat van de bladen en de omvang van de reeks heeft hij zich een niet onaanzienlijke taak gesteld, waaraan hij zeker veel tijd heeft moeten besteden en die – door de kleine oplage in deze techniek – een kostbare zaak moet zijn geweest. Des te verwonderlijker is het dat de reeks, die wellicht nog uitgebreider is, voor zover bekend nooit werd uitgegeven. Heeft Bernard zelf het idee gehad om een galerij van filosofen in prent te brengen of is er sprake geweest van een opdracht van een kunstverzamelaar of uitgever? Het laatste lijkt – gezien het aantal bladen – het meest aannemelijk. Waarom de opdracht uiteindelijk

Afb. 9. Toegeschreven aan Jusepe de Ribera. De filosoof Socrates. Olieverf op doek, 113 × 89 cm. Inv.nr. A 3883. Rijksmuseum, Amsterdam.

niet is uitgevoerd, daarnaar kan men slechts raden. Interessanter is de vraag waar Bernard zijn voorbeelden zag. Hij is niet naar Italië gereisd en moet de schilderijen dus in het Noorden hebben gezien. Dat er in de 17de eeuw vooral in de Nederlanden belangstelling bestond voor het werk van Ribera is bekend. De inventarissen van die tijd vermelden veelvuldig de naam 'Spanjolet', de bijnaam van Ribera die zijn Spaanse afkomst aanduidt.¹⁴ Hij had zijn vaderland echter al vroeg verwisseld voor Italië en was van 1616 tot aan zijn dood in 1652 werkzaam in Napels, dat toen deel uitmaakte van het Spaanse rijk.¹⁵ Helemaal geïsoleerd van zijn Spaanse achtergrond was hij dus niet. De bloeiende handelsstad Napels werd in die tijd bestuurd door Spaanse onderkoningen. Deze toonden zich bijna allen grote kunstliefhebbers en -verzamelaars en bezaten uitgebreide bibliotheken en collecties. Een van hen, de hertog van Alcalá, die de stad regeerde tussen 1628 en 1631, wordt verondersteld de eerste opdrachtgever van Ribera te zijn geweest voor een serie schilderijen met het destijds zo geliefde onderwerp *het filosofenportret*.¹⁶ Deze portretten van de

Afb. 10. Bernard Vaillant. Naar Jusepe de Ribera. De filosoof Zeno van Cittium. Zwartekunstprent in proefdruk, 372 × 252 mm. Inv.nr. 1982:56. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

wijze mannen uit de oudheid luisterden de bibliotheek of het studeervertrek op en bezorgden de eigenaar een naam van eruditie. De hertog van Alcala was mogelijk misschien de eerste, maar zeker niet de enige opdrachtgever voor schilderijen met dit thema. In humanistische kringen legde men een sterke belangstelling aan de dag voor de levens en beeltenissen van de Griekse denkers en dichters. En niet alleen in Italië. Uit aantekeningen over Ribera's atelier blijkt dat juist in de Nederlanden deze portretten – vaak van de hand van leerlingen – gretig aftrek vonden.¹⁷ Ribera's eerste biograaf, De Dominici, vermeldt dat de meester enkele uitstekende leerlingen in zijn werkplaats had. Zij waren zulke goede navolgers dat hun replica's voor originelen van de hand van Ribera werden gehouden. Dit gold met name *filosofen ten halven lijve*.¹⁸ Ribera gebruikte deze leerlingen bovenal om de opdrachten voor het buitenland uit te voeren. Over Bartolommeo Passante wordt vermeld dat van diens werk bijna niets in Napels bleef, omdat het naar het Noorden werd verhandeld, waar het waarschijnlijk onder de naam 'Spagnoletto' werd verkocht. Het was de rijke Vlaamse koopman Gaspar Roomer, die deze

werken in groten getale naar Vlaanderen vervoerde, waar vooral *heiligen en filosofen ten halven lijve in de interieurs van de gegoede burgerij werden bewonderd*.¹⁹

In inventarissen uit de 17de en begin 18de eeuw worden inderdaad verscheidene malen portretten van denkers uit de oudheid van de hand van 'Spagnoletto' genoemd. Gerrit Uylenburg, de zwager van Rembrandt, bezat er een.²⁰ Een anonieme verzameling, die aan het begin van de 18de eeuw werd verkocht, omvatte *een filosoof kragtig en konstig geschildert door Spanjolet* en onder het volgende nummer *een weerga als boven*. In hetzelfde jaar werden uit een eveneens onbekende verzameling maar liefst vier geleerde mannen van Ribera verkocht.²¹ Ook in het Noorden had men dus oog voor de filosofen van de schilder uit Napels, terwijl zijn uitbeelding van de geleerden allesbehalve traditioneel te noemen is. In tegenstelling tot zijn tijdgenoten verwerpt Ribera de geïdealiseerde voorstelling, zo karakteristiek voor de renaissance, maar toont hij de wijsgeren als wat haveloze individuen, die ondanks hun eigen persoonlijkheid ook een tijdloze waardigheid uitstralen.

Alleen de Italiaanse schilder Luca Giordano, die korte tijd bij Ribera in de leer is geweest, neemt dit originele artistieke idee van hem over.²² Hij is ook de enige die een zo uitgebreide *filosofen-familie* laat zien. Helaas hebben de leden van deze familie – evenals die uit het atelier van Ribera – geen namen. Wel dragen ze allen voorwerpen bij zich, die als herkenningstekens moesten dienen. Aangezien deze attributen in veel gevallen slechts uit een boek of schrifrol bestaan – de symbolen van kennis en wijsheid – is identificatie alleen op deze gronden nauwelijks mogelijk. Voor de erudiete opdrachtgevers van Ribera en Giordano is dit, zo meent Fitz Darby in een lang artikel over dit onderwerp, geen probleem geweest.²³ Zij waren de kunstenaars niet alleen behulpzaam bij het uitzoeken van de juiste attributen, maar bestudeerden ook de fysionomie, die in verschillende beschrijvingen als typerend werd beschouwd, of distilleerden deze uit hun gemmen, munten of antieke bustes. Bij het veelvuldig verwisselen van eigenaar – en

het kopiëren van de originelen – ging deze kennis echter al spoedig verloren en werd het benoemen een kwestie van speculeren of raden. Of men vond, zoals de 18de-eeuwse kroniekschrijver van het Escoriaal, waar zes filosofen van Ribera hingen, een eenvoudige oplossing in de vorm van *helden van kunsten en wetenschappen*.²⁴

Hierdoor kon het gebeuren dat bij voorbeeld de beeltenis van Socrates, op een van de vele imitaties van dit schilderij, het opschrift 'Sculapio' kreeg.²⁵ De populariteit van Socrates moet zeer groot geweest zijn. Van zijn portret zijn minstens vijf versies bekend. Het Rijksmuseum bezit er één dat ook op verschillende wijzen geïnterpreteerd is²⁶ (afb. 9). Toen dr. E. Heldring, die het werk in 1954 aan het museum legateerde, het in 1928 bij de kunsthandel Trotti in Parijs kocht, heette het een *zelfportret van Caravaggio*.²⁷ Al in de 18de en 19de eeuw werd het aan Caravaggio toegeschreven. Ook Van Leyden kende de identiteit van de filosoof niet meer, want hij beschreef hem in zijn inventaris als een grote mansfiguur *met een Pourtrait in de hand in een Lyst*. Dit zogenaamde portret in een lijst is de spiegel die Socrates zichzelf voorhoudt als symbool voor zijn motto *ken U zelve*.²⁸ Behalve door dit attribuut is Socrates ook nog te herkennen aan zijn gelaatstreken, van alle antieke denkers de best gekende, uitvoerig besproken in literaire bronnen. Hoewel Ribera geen classicus was, heeft hij waarschijnlijk dergelijke beschrijvingen gekend of anders te horen gekregen van zijn erudiete opdrachtgevers. Hij hoefde echter niet alleen af te gaan op de beschrijvingen van Socrates in woord. De Grieken hebben hem veelvuldig afgebeeld in steen en brons en met deze portretten moet Ribera zeker bekend zijn geweest. Toen hij enige tijd in dienst was van Mario Farnese, zal hij ongetwijfeld de marmeren buste van Socrates in diens grote collectie hebben gezien. Ook van de buste van de filosoof die Zeno van Cittium wordt genoemd, zal hem geïnspireerd hebben voor zijn weergave van de stichter van de Stoa. Ribera heeft hem gekleed in de opgelapte mantel van de Cynici en hem, omdat het boek het instrument van zijn levenswijze vormde, een perkamenten band

(een anachronisme) in de handen gegeven (afb. 10).

Over de iconografie van de andere wijze mannen had Ribera nog veel minder betrouwbare informatie. Het is trouwens de vraag of hij ieder van hen als individu heeft uitgebeeld. Zijn portretten variëren – evenals die van Luca Giordano – van imaginaire portretten van bekende wijsgeren tot geïdealiseerde portretten van 'de geleerde'. Ook Bernard Vaillant zal de identiteit van de filosofen waarschijnlijk niet meer gekend hebben toen hij ze in prent bracht. In elk geval heeft ook hij ze niet van namen voorzien. Voor de prentkunst is het echter belangrijker dat hij zijn monumentale serie in één versie met zijn eigen naam heeft ondertekend, waardoor de anonimiteit van de prenten is opgeheven en het grafisch oeuvre van Bernard Vaillant nu bijna is verdubbeld.²⁹

Noten

¹ Inv.nrs. 1982: 51-56.

² In de verzameling waren reeds vijf prenten aanwezig. Door de aankoop is de reeks uitgebreid tot acht verschillende filosofen; van drie prenten bezit het Rijksprentenkabinet thans twee afdrukken.

³ Jane Bayard en Ellen d'Oench, *Darkness into Light, the early mezzotint*, cat. tent. Yale University Art Gallery, 1976, nr. 13, afb. 2.

⁴ Helmut H. Rumbler, *Schöne und seltene Graphik aus vier Jahrhunderten*, cat. tent. Frankfurt am Main 1981, 12, nr. 2.

⁵ Voor een uitgebreide biografie van de familie Vaillant zie: Maurice Vandalle, 'Les Frères Vaillant, artistes Lillois du XVIIe siècle', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 7 (1937) pp. 341-360.

⁶ J. E. Wessely, *Wallerant Vaillant, Verzeichnis seiner Kupferstiche und Schabkunstblätter*, Wien 1865. In 1881 verschijnt een tweede, herziene en vermeerderde druk.

⁷ Uit de aantekeningen van J. Ph. van der Kellen uit de tweede helft vorige eeuw blijkt dat ook hij niets wist van de aanwezigheid van de portretten in de verzameling van het Rijksprentenkabinet. Hij wist wél van hun bestaan in Brunswijk, waar hij ze zelf gezien had.

⁸ A. von Wurzbach, *Niederländische Künstler-Lexikon*, zweiter Band, Wien 1910, p. 733; U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künste von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 34, Leipzig 1940, p. 43.

⁹ Arn. Houbraken, *De groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen*, deel II, Amsterdam 1719, p. 102.

¹⁰ Misschien heeft Van Leyden ook tekeningen van de filosofen gekend, die waren ondertekend met de naam Wallerand Vaillant. In een particuliere collectie bevindt zich een tekening van een van de portretten (afb. 5) met zijn naam gesigneerd. Het lijkt echter - gezien de kwaliteit - onwaarschijnlijk dat deze werkelijk van de hand van Wallerand is.

¹¹ Protocol van notaris Vitus Mustelius Woutersz. (O.N.A. nr. 257, p. 255, dd. 13-7-1677), Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam.

¹² Voor de uitvinding van de zwartekunsttechniek zie: O. C. Pissarro, 'Prince Rupert and the invention of mezzotint', *Walpole Society*, vol. 36, 1956-58, pp. 1-9; voor een uitleg van de techniek, zie ook: Bayard en d'Oench, *op.cit.* (noot 3).

¹³ Bayard en d'Oench, *op.cit.* (noot 3).

¹⁴ A. Bredius, *Künstler-Inventare*, deel I-VII, Den Haag 1915-1922.

¹⁵ E. Du Gué Trapier, *Ribera*, New York 1952; Craig Felton en William B. Jordan (eds.), *Jusepe de Ribera, lo Spagnoletto (1591-1652)*, Fort Worth 1982, pp. 29-43.

¹⁶ D. Fitz-Darby, 'Ribera and the Wise Men', *The Art Bulletin* 44 (1962), pp. 279-308.

¹⁷ Trapier, *op.cit.* (noot 15) pp. 250-252.

¹⁸ Bernardo de Dominici, *Vite de' pittori, scultori, ed architetti napoletani*, Napels 1742, vol. 3, pp. 32-33, zie ook: E. Du Gué Trapier, *op.cit.* (noot 15), p. 250.

¹⁹ Trapier, *op.cit.* (noot 15), p. 252.

²⁰ A. Bredius, *Künstler-Inventare*, deel V, Den Haag 1918, p. 1669, nr. 49.

²¹ Gerard Hoet, *Catalogus of Naamlyst van schilderyen*, deel I, 1752, p. 613, nos. 74 en 75, verkocht 21 okt. 1739 in Amsterdam; p. 579 (in index 597) no. 71: vier filosofen, zynde vier stuks door Spanjolet, verkocht 15 april 1739 in Amsterdam.

²² O. Ferrari en G. Scavizzi, *Luca Giordano*, Napels 1966, vol. III, afb. 21-40.

²³ D. Fitz-Darby, *op.cit.* (noot 16), pp. 279-308.

²⁴ *Ibidem*, p. 281.

²⁵ (Asklepios); D. Fitz-Darby, 'The Wise Man with the Looking Glass', *Art in America* 36 (1948), pp. 113-126; als nr. 238 (in bezit van Emile Wolf, New York) vermeld in Nicola Spinoza, *L'Opera completa del Ribera*, Milaan 1978 (Classici dell'arte, 97).

²⁶ P. J. J. van Thiel e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam* 1976, p. 474, inv.nr. A 3883.

²⁷ *Verslagen der Rijksverzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 1954, deel LXXVI, 's-Gravenhage 1955, pp. 10-11.

²⁸ Fitz-Darby, *op.cit.* (noot 16).

²⁹ Voor een uitgewerkt overzicht van het grafisch oeuvre van Bernard Vaillant verwijs ik naar de komende uitgave van *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, ca. 1450-1700, vol. 31 te verschijnen in 1987.